

DIYARBAKIR ÇEŞMELERİNDEN ÜÇ ÖRNEK

Evindar YEŞİLBAŞ

Araş. Gör., Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Sanat Tarihi Bölümü

Özet

Ortaçağ şehirciliğinde önemli bir yeri olan su mimarisi, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin iklim ve coğrafyasından kaynaklanan farklı boyutu ile Diyarbakır'da daha zengin bir donanımına kavuşmuştur. Yalnız dinî ve sosyal yapılarda değil, sivil mimaride de su vazgeçilmez bir unsur olarak yerini almıştır. Su mimarisinde çeşmeler, kamunun kullanımına sunulan basit yapılardır. Bu çalışmada, Diyarbakır şehir merkezinde yer alan çeşmelerden Tahtalı Katsal Sokak Çeşmesi, Arap Şeyh Cami Çeşmesi, Sultan Şüca Çeşmesi çizim ve fotoğraflarla desteklenerek incelenmeye çalışılmıştır. İncelenen çeşmelerin şehir mimarisini bütünleyen kültür zenginliklerimizden olduğu tespit edilmiştir. Bu mirasın gelecek kuşaklara aktarılabilmesi için asli fonksiyonlarına kavuşturulması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Su mimarisi, Çeşme.

Absract

Three Examples of Diyarbakır Fountains

The water architecture is an important place in the Medieval Urbanism arising from the Southeastern Anatolia Region's climate and geography of different size of water on the hardware architecture in Diyarbakir had gained a richer. Solo religious and social structures, not an indispensable element of civil architecture in the water has taken its place as an object. Architecture to the use of public water fountains are offered a

simple structure. Fountain in the center of the city of Diyarbakir with emphasis on Tahtalı Katsal Street Fountain, the Arab Sheikh Mosque Fountain, Fountain of Sultan hot was to examine supported with drawings and photographs. This architecture complements the cultural richness of our city fountains that have been identified. To transfer this heritage to future generations is essential to be able to function.

Keywords: Diyarbakir, Water architecture, Fountain.

Kurte

Sê Mînak ji Kanîyên Diyarbekir

Avahîya avê ku di Bajaranîya Serdema Navîn de xwedîyê çiyekî girîng bû, ji ber iqlîm û erdnîgarîya Herêma Anatolîya Rojavabaşur ve li Diyarbekir gihîştîye xemleke dewlemendtir. Av, ne tenê di avahîyên olî û civakî de, lê di avahîya sivîl de jî wekî hêmaneke tênebihur çiyê xwe girtîye. Di avahîya avê de kanî, avahîyên basîd ên ku ji bo gel hatine avakirin in. Di vê xebatê de kanîyên wekî Kanîya Tahtalı Katsal Sokak, Kanîya Arap Şeyh Camî, Kanîya Sultan Şüca ku li navenda bajarê Diyarbekir in, bi alîkarîya xêzkişan û fotografan hatine nîrxandin. Hatîye tesbîtkirin, ku ev kanî ji dewlemendîyên me yê çandî ne ku avahîya bajêr temam dikin. Ji bo ev mîrate bigihîjin nîşên bê, divê wekî fonksîyonên xwe yê asasî bînan bikaranîn.

Peyvên Sereke: Diyarbekir, Avahîya avê, Kanî

چکیده

سه نمونه از چشمه های دیاربکر

معماری آب که در شهرسازی قرون وسطی جای مهمی دارد، با جهت خاص خود که از اقلیم و جغرافیای شرق جنوبی آناتولی در دیاربکر به تجهیزات سروتمند رسیده است. آب، نه تنها در ساختهای دینی و اجتماعی بلکه در معماری شهری و غیر نظامی هم مانند یک عنصر ناگزیر جای خود گرفته است. چشمه ها در معماری آب ساختهای ساده هستند که به خدمت مردم عرض شده است. در این مقاله، چشمه های تخته لی کاتسال سوفاق، عرب شیخ جامعی و سلطان شجاع با استفاده از نقشه کشی و عکس ها برای تحقیق زیر نظر گرفته شد. ثابت شده است که چشمه هایی که برای تحقیق گرفته شده اند از ثروتمندی های فرهنگی ما هستند که معماری شهر را کامل می کنند. برای این که این میراث به نسل های آینده منتقل بشود باید به وظیفه های اصلیشان برگردند.

کلمات راهنما: دیاربکر، معماری آب، چشمه

الملخص

ثلاثة امثلة من نوافير ديار بكر

هندسة المياه التي لها مكانة مهمة في عمران العصور الوسطى أصبحت أكثر ثراء في ديار بكر لسبب اقليم منطقة جنوب شرق الأناضول و الظروف الجغرافية. وقد اتخذت مكانها في الهندسة المعمارية المدنية كعنصر لا غنى عنه ليس في المعمارية الدينية والاجتماعية فقط. النوافير في هندسة المياه عمارات بسيطة عرضت لاستخدام العام. حاولنا في هذه الدراسة ان نبحت عن نوافير في مركز المدينة كنافورة شارع تختلي قنصال و نافورة جامع شيخ عرب و نافورة سلطان شجاع و نعتمد في هذا العمل مع الرسومات والصور الفوتوغرافية. وقد تم تحديد بأن النوافير التي بحثنا عنها هي من الثراء الثقافي التي تكمل البنيان من المدينة. لنقل هذا التراث إلى الأجيال المقبلة علينا تليبيتها إلى مهامها الأساسية.

الكلمات الأساسية: ديار بكر , هندسة المياه , النافورة

Giriş

Diyarbakır yöresinde yapılan kazılar sonucunda, çevredeki ilk yerleşmelerin M.Ö. VII bin yıllarında başladığı daha sonra Huriler'in, Mittaniler'in, Urartular'ın, Persler'in, Selevkoslar'ın, Romalılar'ın, Bizanslılar'ın, Emeviler'in, Abbasiler'in, Mervaniler'in, Artuklular'ın, Selçuklular'ın, Eyyubiler'in, Akkoyunlular'ın ve Osmanlılar'ın şehirde hüküm sürdüğü tespit edilmiştir. (Beysanoğlu, vd.1998, s. 36).

Diyarbakır kenti, mimari, etnoğrafik ve görsel değerleri ile çekim noktası olmasının yanında, tarih boyunca farklı devletler tarafından ele geçirilmek istenen bir kent olmuştur. Şehri ele geçiren devletler tarafından çok sayıda dini, askeri, sivil mimari eserler inşa edilmiştir.

Su, insanların yerleşik düzene geçmelerinde büyük rol oynamıştır. Yerleşme merkezini bir akarsu veya göl-gölet kenarında kurmak, eski insanların su temini için bulduğu en kolay yol olmuştur. Zamanla, medeniyet seviyesi yükselen toplumlarda su temini için çeşitli su yapıları inşa edilmiştir.

Su, bütün inanç sistemlerinde kutsal ya da sembol göstergelerle hayat bulmuştur ve kaynak itibariyle aşkın olana gönderme yapar. Ayrıca yeryüzünde coğrafi ve kültürel açıdan vazgeçilmez bir niteliğe sahiptir. İslamiyet'in iki temel kaynağı olan Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetinde su ile ilgili ifadelerin çokluğu, onu yüksek bir değerle bu kaynaklara dayalı yaşam sürdüren Müslümanların hayatına sokmuştur. Bu

durumun yansıması olarak İslam şehirlerinde, çeşmeler, sebiller ve suyla ilgili diğer dini kaynaklı vakıflar inşa edilmiştir.

Kur'an-ı Kerim'de suyla ilgili ayetlerin bir kısmı insanın yaratılışı ile alakalıdır. Bunlardan en meşhurlarını bazı çeşmelerin kitabelerinde de görmek mümkündür: "...ve her şeyi sudan canlı kılıp hayat verdik..." (Kur'an, Süretü'l-Enbiya 21:30); "Allah canlıların hepsini sudan yaratmıştır..." (Kur'an, Süretü'l- Nur, 24:45); "(insan) atılan bir sudan yaratıldı" (Kur'an, Süretü'l-Tarik, 86:6). Müslümanlar için yoktan var edilmiş temel maddesi olan su, tabiatıyla günlük yaşamda da aynı şekilde yüceltilmiştir.

Su mimarisinde önemli bir yere sahip çeşmeler; belirli bir düzenle sağlanan su sisteminden gelen suyun insanların kullanımına sunulduğu yapılardır. Çeşme kelime olarak "göz" anlamına gelen "çeşm" kelimesinden gelmektedir (Develioğlu, 2008, s.156). Sözlüklerde göz gibi olan delik ve bu delikten akan su şeklinde açıklanan çeşme için XIII-XIV. yüzyıllarda Arapça "sıkaye", "ayn" ya da "meska" terimlerinin kullanıldığı da görülmektedir (Önge, 1981, s.1-15).

Çeşme mimarisi konumuna göre iki ana grupta incelenebilir:1- Mimariye bağımlı çeşmeler, 2- Bağımsız çeşmeler. Birinci grupta ele alınan çeşme örnekleri, herhangi bir evin, bir caminin, türbenin, bir dükkânın ve bahçenin duvarı ile birlikte inşa edilen çeşmelerdir. Bağımsız olarak tasarlanmış çeşmeler, geniş bir meydanın odak noktasında ya da bir avlu içinde inşa edilmiş çeşmelerdir (Ödekan, 1992, s. 284).

Anadolu Türk Sanatında su mimarisi içinde önemli bir yere sahip çeşmeler, insanların su temini amacıyla inşa ettikleri basit strüktürlü yapılardır. Selçuklu ve Osmanlı Devleti zamanında yapılmış çok sayıda çeşme örneği günümüze ulaşmış olmasına rağmen Diyarbakır'da Osmanlı öncesinden günümüze kalan çeşme örnekleri sınırlıdır.

Bu makale kapsamında Diyarbakır merkezde bulunan birçok çeşmenin ortak özelliklerini bünyesinde barındıran Sultan Şüca Çeşmesi, Arap Şeyh Camii Çeşmesi, Tahtalı Katsal Sokak Çeşmesi tanıtılacaktır. Diyarbakır'daki bu çeşmeler il merkezinde bulunan diğer çeşmeler arasında farklı bir öneme sahiptir. Anadolu'da çeşitli şehirlerde benzer örneklerine rastlanmakla birlikte Sanat Tarihi alanında önem arz etmektedirler.

Tahtalı Katsal Sokak Çeşmesi

Melik Ahmet Paşa Caddesi, Ziya Gökalp Mahallesi, Tahtalı Katsal Sokak'ta bulunmaktadır (fot.1). Çeşme nişinde 0.24 x 0.60 m. ölçülerinde bir kitabe bulunmaktadır. Beyaz kesme taşa üç satır olarak yazılmış kitabenin yazı karakteri taliktir. Kitabenin bir kısmı tahrip olduğundan kısmen okunabilmiştir. Kitabenin ikinci satırında okunan "cedid" kelimesinden çeşmenin yenilendiğini söyleyebiliriz. Dolayısıyla mevcut kitabe bir onarım kitabesidir.

- سوليمان قانوني وقفيندان اولان بو چشم.....مصطفى

-تحتلى چشم.....جديد.

- سويو ايچنلر اهل خير روحونو.....فاتحيا دعالرلا.....۱۳۴۵

Okunuşu:

- 1- Süleyman Kanuni Vakfından olan bu çeşmenin.....
Mustafa
- 2- Tahtalı Çeşme.....cedid
- 3- Suyu içenler ehli hayrın ruhunu.....fatihayla dualarla
H.1345

Kitabedeki ifade ve vakıf eser olan çeşmenin halka sunulmasındaki sebepler daha belirgin olarak hadis literatüründe açığa çıkmaktadır: "Bir insan öldüğünde onun ameli(nin sevabı) kesilir(ameller defteri kapanır); yalnız, devam eden sadakası (hayır hizmeti), faydalı ilmi bir eseri, Allah'a onun için dua eden bir evladı olan kimsenin defteri kapanmaz" . Bu ve buna benzer ifadeler, hayır vakıflarının kurulmasında teşvik edici olmuştur.

Tamamen düzgün kesme taştan inşa edilmiş olan çeşme bugün işlevini yitirmiştir. Diyarbakır çeşmeleri arasında en süslü çeşme olarak bilinen yapı, dikkat çekicidir (çizim-1).

Tek kemerli çeşmenin yüksekliği 3.08 m., genişliği 2.36 m., derinliği ise 0.46 m.dir. Dikdörtgen bir form arz eden çeşme nişinin genişliği 1.97 m.dir. Nişin etrafını kuşatan 0.20 m. kalınlığından yarım daire formlu kemer sütüncelere oturmaktadır. Sütun başlıkları yüzeysel oyma şeklinde geometrik motiflerle bezenmiştir. Sütunlardan sağdaki sekiz kollu yıldız kompozisyonu daire formlu kemerde de kullanılmıştır. Ancak soldaki

sütunda kompozisyon olarak eğik çizgilerle oluşturulmuş zikzaklar görülür.

Ayna taşının üzerinde üç açıklık bulunmaktadır. Çeşmenin önünde 0.20 m. derinliğinde bir yalak bulunmaktadır. Yalağın her iki tarafında 0.37 x 0.47 m. ölçülerinde birer seki mevcuttur. Saçak kısmı yıkılmış olan çeşmenin kemer ve sütunlarındaki süsleme kompozisyonunun burada da olduğunu gösteren parçalar mevcuttur (çizim-1). Çeşmenin beyaz renkli kitabe taşı, kemer ve sütunlardaki yüzeysel süslemeler yapıyı ayrı bir konuma taşımaktadır.

Arap Şeyh Cami Çeşmesi

Hasırlı Mahallesi, Bahçe 2. Sokak'ta Arap Şeyh Camii bitişiğindedir. Çeşme üzerinde 0.40 x 0.22 m. ölçülerinde kitabe bulunmaktadır. İki satır halinde ve talik karakterinde yazılan kitabede H.1145/ M. 1732 tarihi ebced hesabı ile yer almaktadır (fot.3). Arap Şeyh Camii Vakıflarındaki kaydına göre, Diyarbakır'ın 71. Osmanlı Valisi Kara Mustafa Paşa, tarafından 1650 tarihinde yaptırılmıştır. (Tuncer, 1996, s. 179). Bu bilgi doğrultusunda Arap Şeyh Cami Çeşmesi 1650 tarihinden sonra inşa edilmiş olmalıdır. Bu bilgilerden yola çıkarak çeşmeyi, XVII. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirebiliriz.

52

Mukaddime,
Sayı 1, 2010

Kitabenin metni şöyledir:

- ایلدی تعمیرنی شریفه خاتون چشمسه نك .
-م ايلهتاریخدف.....ج: ۱۰۷۲
۱۱۴۵

Okunuşu:

- 1- Eyledi tamirini Şerife hatun çeşmenin H.1072 / M. 1661
- 2-m ile tarihdef'i H. 1145 / M. 1732

Bugün kullanılmayan çeşme tamamen kaba yontulmuş kesme taştan inşa edilmiştir (fot.2). Çeşmede kemerin bittiği seviyede ayrıca bir sıra beyaz kesme taş da kullanılmıştır.

Arkasındaki camii avlusunun duvarına bitişik inşa edilen çeşme kareye yakın bir form arz etmektedir (çizim-2). Yapının lüle kısmı dışında tamamı sağlam durumdadır.

Tek kemerli olarak inşa edilen çeşme, 2.43 m. yükseklikte, 2.78 m. genişliğinde ve 0.74 m. derinliğindedir. Nişin etrafını kuşatan 0.20 m.

kalınlığındaki sivri kemer, beş sıra düzgün sıralı kesme taş ayaklar üzerine oturmaktadır. Çeşmenin ayna taşı üzerinde 0.42 x 0.34 m. ölçülerinde niş bulunmaktadır. Sivri kemerin bitim noktasında bir sıra beyaz taş kullanımı yapıya hareketlilik katmıştır. Sade görümlü çeşmede süsleme olarak sivri kemer yapısından, beyaz taş kullanımından ve oldukça düzgün yazılı kitabesinden söz edilebilir.

Çeşmede saçak kısmı düz bir silme şeklinde düzenlenmiş olup cepheden 0.10 m. dışa taşırılmıştır.

Sultan Şüca Çeşmesi

Ali Paşa Mahallesi, Mardin Kapısı'nda bugünkü Turistik Cadde'nin sol kanadında yer almaktadır. Çeşme üzerinde mevcut üç kitabe bulunmaktadır. Bu kitabeler, 1943 yılında Süleyman Savcı tarafından okunmuştur. Ancak günümüzde bu kitabelerden yalnızca ortadaki okunabilecek durumdadır. Savcı'ya göre H.605 /M.1208-1209 tarihli olan bu çeşme; XIII. yüzyılın başına tarihlendirilen daha önce bu çevrede Şeyh Şüca adına yapılan medrese, türbe ve çeşme gibi yapılar topluluğundan kalan bir eserdir (Savcı, 1943, s. 748-750; Sözen, 1971, s. 222).

Çeşme nişinde yer alan kitabelerden (fot.6) ortadakinin metni şöyledir:

- الفاتحه سنه ٦٠٥
- السلطان الشجعي
- في سنه خمس سنه مائة

Okunuşu:

- 1- El Fatiha sene 605
- 2- Es Sultani Eş-Şüca
- 3- Fi sene hamse ve site mie

Kitabelerden(fot.5) sağdakinin metni ise şöyledir:

- (علا) متن مراد اولان دعادر.
- ايش بو چشمسه
- سى ١١٢٥

Okunuşu:

- 1- (ala)metten murat olan duadır bugün bana...?
- 2- İş bu çeşmenin
Sene 1125

Ömer Şeddad Camisi'nin önünde yer alan çeşme, arkasında bir duvara yaslanmış durumdadır. Günümüzde kullanılan çeşme düzgün kesme taştan inşa edilmiştir.

Sivri kemerli yapılan çeşme, 3.10 m. yükseklik, 6.86 m. genişliği ile yatay dikdörtgen bir form arz etmektedir. 0.74 m. derinliğinde olan çeşme nişinin etrafını 0.12 m. kalınlığında sivri kemer kuşatmaktadır (çizim-3). Kemer yanlarda zeminden altı sıra düzgün sıralı kesme taş ayaklar üzerine oturmaktadır. Geniş çeşme nişinin, ortadaki biraz aşağıda olmak üzere üç nişi vardır. Nişlerin üzerinde üç bölümlü yazıt dikkati çekmektedir. Zamanla tahrip olmuş kitabelerden bugün sadece ortadaki okunacak durumdadır. Çeşmenin aynalığında birinden su akan, ikisi kapatılmış toplam üç lülesi bulunmaktadır. Çeşmenin önünde ayrıca 0.12 m. derinliğinde yalak yer almaktadır.

Çeşmede saçak kısmı düz bir silme şeklinde düzenlenmiş olup, cepheden 0.13 m. dışa taşkındır. Oldukça sade görünümlü çeşmede, süsleme olarak çeşme nişi içerisinde bir sıra beyaz taşın kullanıldığından ve sivri kemerden bahsedilebilir (fot. 4). Ayrıca çeşmeyi kullanacak insanların eşyalarını koymaları için yapılmış küçük nişçikler de yapıya hareketlilik kazandırmıştır.

54

Mukaddime,
Sayı 1, 2010

Sonuç

Bu çalışmada, Diyarbakır merkezde çok sayıda bulunan çeşmelerden üç tanesi ele alınmıştır. Bunlar; Sultan Şüca Çeşmesi, Arap Şeyh Cami Çeşmesi ve Tahtalı Katsal Sokak çeşmesidir. Diyarbakır'daki bu çeşmeler, form itibarıyla Bitlis (Öztürk, 2004) ve Mardin (Yıldız ve Koç, 2007, s. 299-308) çeşmeleriyle benzerlik göstermektedir.

Çeşmelerin cephe biçimlerini oluşturan kemer formları çeşitli olup sivri kemer ve yarım daire formlu kemer daha çok tercih edilmiştir. Çeşme nişlerini kuşatan kemerler, yanlarda duvar ve duvara gömülü sütun ve sütunçelere oturmaktadır. Çeşmelerin ahşap çatı ve sundurmaları mevcut değildir. Çeşmelerde dikkati çeken en önemli husus, taslıkların kemerli küçük birer niş formunda olmasıdır. Ayna taşlarında ve kitabelerde farklı malzeme kullanılmayıp, kesme bazalt taş malzemenin tercih edildiği görülür.

Diyarbakır çeşmelerinde, süsleme daha çok ön cephede yoğunlaşmıştır. Süslemenin taşa bağlı olarak çeşitlilik gösterdiği söylenebilir. Çeşmelerden bazılarında renkli taşla yapılan süslemeler dikkati çeker. Çeşmeler arasında süslemenin en yoğun kullanıldığı Tahtalı

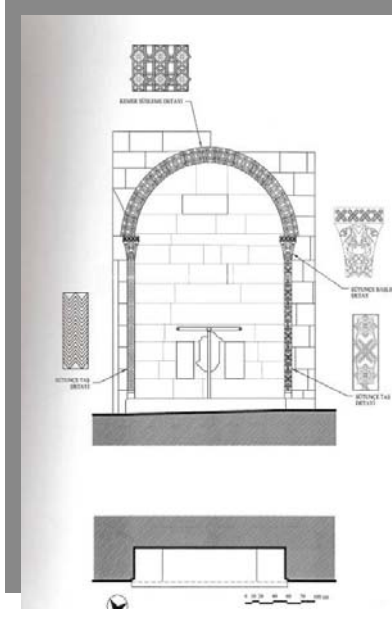
Katsal Çeşmesi'nin geometrik ve bitkisel süsleme kompozisyonlarının yüzeysel olarak işlendiği görülür.

Diyarbakır merkezinde bulunan çeşmelerin; malzeme ve yapı tasarımı bakımından, Anadolu'daki tarihi su yapıları içerisinde önemli bir yere sahip olduklarını söyleyebiliriz. Tarihi kaynaklarda 131 tane çeşmenin varlığından söz edilirken, bugün sadece 33 tane çeşmenin sağlam durumda günümüze ulaşması konunun önemini ortaya koymaktadır. Çeşmelerin önemi konusunda dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus, dönemlerinin üslup özelliklerini yansıtmakla birlikte mahalli özellikler göstermesidir.

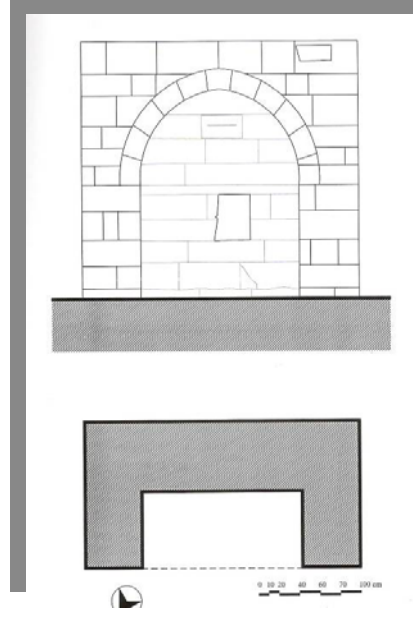
Diyarbakır'ın sıcak yaz günlerinde insanların kullanımı için çeşmelerin bir an önce onarılarak eski canlılığına kavuşturulması sağlanmalıdır. Bu eserler ancak asli fonksiyonları kazandırılarak gelecek kuşaklara bir kültür mirası olarak bırakılabilir.

Kaynakça

- Beysanoğlu, Ş. (1998). *Anıtları ve kitabeleri ile Diyarbakır tarihi*. Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi.
- Develioğlu, F. (2008). *Osmanlıca Türkçe ansiklopedik lügat*. Ankara:Aydın Kitabevi.
- Ödekan, A. (1992). Kent içi çeşme tasarımında tipolojik çözümleme. *Semavi Eyice'ye Armağan, İstanbul Yazıları*. TURİNG, 281-297.
- Önge, Y. (1981). Türk su mimarisinde suluk adını verdiğimiz çeşmeler. *SÜEFD*, 1, 1-15.
- Öztürk, Ş. (2004). *Bitlis su mimarisi*. Bitlis: Bitlis Valiliği.
- Savcı, S. (1943). Sultan Şüca türbesi ve Mardin kapı'daki izler, *Karacadağ*, Diyarbakır, 60-61, 748-750.
- Sözen, M. (1971). *Diyarbakır'da Türk mimarisi*. İstanbul: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği.
- Tuncer, O. C. (1996). *Diyarbakır camileri*. Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi.
- Yıldız, İ. ve Koç, E. (2007). Mardin'in çeşmelerinden üç örnek. *Makalelerle Mardin*, İmak Ofset, II, 299-308.

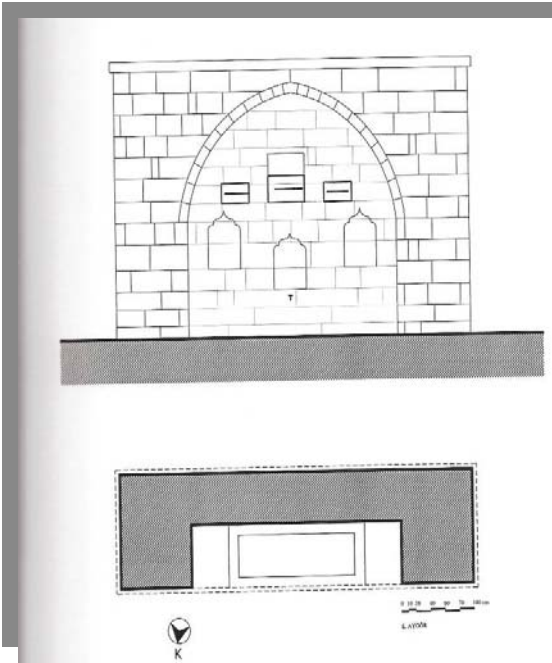
Çizim 1- Tahtalı Katsal Sokak Çeşmesi
Plan ve Görünüşü

Çizim 2- Arap Şeyh Cami Çeşmesi
Plan ve Görünüşü

56

Mukaddime,
Sayı 1, 2010

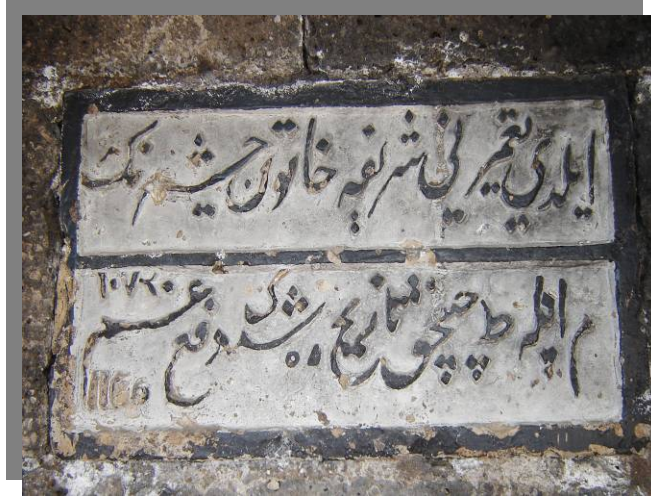
Çizim 3- Sultan Şüca
Çeşmesi Plan ve
Görünüşü

Fot. 1- Tahtalı Katsal Sokak Çeşmesi

Fot. 2- Arap Şeyh Camii Çeşmesi

Fot. 3- Arap Şeyh Camii Çeşme Kitabesi

Fot. 4-Sultan Şüca Çeşmesi

Mukaddime,
Sayı 1, 2010

Fot. 5- Sultan Şüca Çeşmesi
1 nolu kitabe

Fot. 6- Sultan Şüca Çeşmesi
2 nolu kitabe